

LIETUVIŲ KALBOS BŪDWARDŽIO SEMANTINIS VALENTINGUMAS

DALIJA TEKORIENĖ

1. Pagrindiniai šiuolaikinės valentingumo teorijos principai

Praėjo keli dešimtmečiai nuo to laiko, kai lingvistikoje atsirado valentingumo sąvoka [Tessnière, 1934, 1953, 1959; Кацнельсон, 1948]. Per tą laiką įvairios lingvистinės teorijos valentingumo supratimą gerokai praplėtė ir pagilino. Šiandien daugelis lingvistų, nagrinėjančių valentingumo problemas, pripažįsta, jog tolesnei valentingumo teorijos raidai svarbiausią reikšmę turi šie jo analizės principai:

1. Valentingumas nėra vien kalbinės raiškos dalykas, bet taip pat ir kalbos elementų semantikos savybė. Todėl valentingumas nagrinėtinas bent dviem lygiais – semantiniu ir paviršiniu-sintaksiniu. Išėities tašku, iš principo, galima imti ir raiškos (paviršinį-sintaksinį) lygį, ir semantiką. Tačiau ir vienu, ir kitu atveju lingvisto uždavinys – surasti dėsniskus abiejų lygių santykius ir atitikmenis.

2. Valentingumui nagrinėti didelę reikšmę turi predikatinės analizės metodas, įgalinantis valentiškai analizuoti ne tik veiksmažodį, bet ir kitus predikacinius žodžius. Predikatiniai žodžiai reiškia požymius, kurie priskiriami daiktams (individams). Požymis suprantamas plačiai kaip daikto savybė arba santykis tarp dviejų ar daugiau daiktų. Taigi predikatiniai žodžiai yra požymio žymekliai, ir todėl jie atveria vieną ar daugiau laisvų vietų, kurias užpildo kiti žodžiai – predikato argumentai, žymintieji daiktus, kuriems priskiriamas predikatu reiškiamas požymis. Kitai sakant, predikatinis žodis dėl savo loginių-semantinių ypatybių turi ir poreikį, ir galimybes prisijungti vieną ar daugiau argumentinių žodžių, t. y. jam būdingos išcentrinės valentinės savybės. Predikaciniams žodžiams priklauso veiksmažodžiai, būdvardžiai, veiksmažodiniai ir būdvardiniai daiktavardžiai, prielinksniai ir kurios ne kurios smulkesnės leksinės-gramatinės žodžių klasės. Nepredikaciniams žodžiams priklauso daiktinės reikšmės daiktavardžiai.

3. Predikatinio žodžio valentinės savybės charakterizuojamos pagal jo argumentų skaičių, jų semantines funkcijas ir jų būtinumą predikaciniam žodžiui.

Argumentų semantines funkcijas nusakomos pagal jų santykius su predikaciniu žodžiu bei kitais argumentais, o šie santykiai, savo ruožtu, atspindi ekstralingvistinės situacijos dalyvių santykius. Yra nemaža bandymų aprašyti argumentų semantines funkcijas (pavyzdžiui, Fillmore, 1968; Апресян, 1974; Богданов, 1977).

Nors kai kuriomis detalėmis tie aprašymai skiriasi, juose vis dėlto kartojasi ir vienodai suprantamos pagrindinės argumentų semantinės funkcijos, tokios kaip, pavyzdžiui, agento, objekto, instrumento, lokatyvo, deskripto funkcijos. Taigi, nagrinėjant predikatinį žodžių valentines savybes, semantikos lygyje nusakomos argumentų semantinės funkcijos (argumentai su nusakytomis semantinėmis funkcijomis vadinami aktantais), o paviršiniame lygyje aprašoma aktantų raiška ir jų sintaksiniai ryšiai su predikatinio žodžiu.

Aktantų būtinumo klausimu būta nemaža painiavos daugiausia dėl to, kad dažnai nebūdavo nurodoma, apie kokį būtinumą kalbama – semantinį, sintaksinį ar komunikacinį. Šiuo metu kalbininkams aišku, kad apie aktantų semantinį, sintaksinį ar komunikacinį būtinumą turi būti sprendžiama, remiantis skirtingais kriterijais, nors, tiesą sakant, tie kriterijai nėra iki galo išaiškinti ir apibrėžti.

Šiame straipsnyje bandoma panagrinėti lietuvių kalbos būdvardžio valentinumą semantiniu lygiu ir konkrečios medžiagos pagrindu tikimasi patikslinti būtiną ir nebūtiną semantinio valentingumo sąvokas bei jų skyrimo kriterijus.

2. Žodžių semantinio valentingumo nagrinėjimo principai

Semantika neturi tik jai vienai priklausančių raiškos priemonių: reikšmė visada reiškia kalbos vienetais, priklausančiais kitiems kalbos lygiams, – leksiniam, sintaksiniam, morfologiniam ir kt. Todėl, nagrinėjant vien tik semantiką, abstrahuojantis nuo raiškos būdų, paprastai naudojamos semantinės interpretacijos būdu. Vadinasi, ir valentingumo nagrinėjimas semantiniu lygiu iš esmės remiasi semantine interpretacija.

Predikatinis žodis reiškia daikto požymį, t. y. jo ypatybę arba santykį su kitais daiktais. Todėl predikatinio žodžio reikšmė nusakoma, nurodant ne tik predikatu žymimą santykį ar ypatybę, bet ir tuo santykiu susijusių daiktų skaičių. Vadinasi, aktantų skaičius ir jų pobūdis sudaro svarbią predikatinio žodžio semantikos dalį, ir todėl neįmanoma išsamiai apibrėžti predikatinio žodžio reikšmės, nenurodant visų aktantų ir jų pobūdžio. Vadinasi, semantikos lygyje apie aktantų būtinumą sprendžiama iš to, ar būtina juos nurodyti, apibrėžiant predikatinio žodžio reikšmę [Апресян, 1974, p. 120]. Būtinųjų aktantų skaičius ir jų pobūdis išryškėja, analizuojant tą situaciją, kurioje predikatinis žodis žymi santykį tarp tam tikro dalyvių skaičiaus. Pavyzdžiui, būdvardis *skirtingas* žymi santykį tarp dviejų situacijos narių: „kuris (t. y. pirmasis situacijos narys) skiriasi nuo kitų (t. y. antrojo situacijos nario)“ [DLKŽ, p. 711]. Vadinasi, būdvardis *skirtingas* yra semantiškai divalentis: apibrėžiant jo reikšmę, būtina nurodyti du situacijos narius.

Predikatinio žodžio žymimoje situacijoje šalia būtinųjų narių gali būti ir daugiau dalyvių, kurie neįeina į predikatinio žodžio reikšmę, nes ji pakankamai

išsamiai apibrėžiama ir be jų. Pavyzdžiui, būdvardžio *skirtingas* žymimoje situacijoje gali dalyvauti ir trečias narys, nusakantis požymį, kuriuo skiriasi du būtinieji nariai: *A ir B skirtingi savo polinkiais* (*A* – pirmasis būtinas situacijos narys, *B* – antrasis būtinas situacijos narys, *savo polinkiais* – trečiasis situacijos narys, skirtingumo pamatas). Tačiau trečiasis narys nėra būtinas būdvardžio *skirtingas* reikšmei apibrėžti, todėl jį vadiname nebūtinuoju, arba laisvuju, nariu.

Taigi semantiniame lygyje predikatinų žodžių valentingumas skirstomas į būtinąjį ir nebūtinąjį. Būtinųjų aktantų skaičius ir jų semantinės funkcijos yra ribotos ir griežtai nustatomos. Būtinasis semantinis valentingumas yra svarbus predikatinų žodžių reikšmės charakteristikai. Tuo tarpu nebūtinasis valentingumas nei skaičiumi, nei semantine funkcija nėra griežtai ribotas: tas pats predikatinis žodis gali prisijungti įvairią semantinę funkciją turinčius laisvuosius narius, pavyzdžiui, *A ir B skirtingi savo spalva, A ir B skirtingi iš paviršiaus, A ir B skirtingi vakarais* ir t. t.

Klausimas, ar semantiniame lygyje šalia būtinąjo ir nebūtinąjo valentingumo tikslinga skirti dar ir trečio tipo valentingumą, ginčytinas. G. Helbigas laikosi nuomonės, kad semantiniame lygyje egzistuoja tik būtinasis ir nebūtinasis valentingumas, fakultatyvaus valentingumo semantiniame lygyje nesą [Степанова, Гельбиг, 1978, p. 177]. J. Apresianas, priešingai, skiria treją semantinį valentingumą: stiprųjį (t. y. būtiną), silpnąjį (t. y. fakultatyvų) ir nulinį (t. y. nebūtiną). Pagal jį, fakultatyvų valentingumą turintys žodžiai žymi situacijas, kuriose būtinų dalyvių skaičius tam tikrose ribose gali keistis. Taigi fakultatyvusis semantinis valentingumas apibrėžiamas kaip „labai tikėtinas, bet ne visiškai būtinas“ [Апресян, 1974, p. 125].

Kalbos faktai rodo, kad lietuvių kalbos būdvardžio išsamiai semantinei analizei J. Apresiano trinarė sistema tinkamesnė. Todėl semantiniame lygyje skirsime būtinąjį, nebūtinąjį ir fakultatyvųjį valentingumą. Pastarąjį tikslinga vadinti potenciniu. Potencinio valentingumo supratimas išaiškės, konkrečiai analizuojant būdvardžių semantiką ir valentiškumą.

3. Būdvardžio būtinas semantinis valentingumas¹

3.1. Būdvardžio valentingumas požymio savininkui (deskriptui). Būdvardis kaip atskira kalbos dalis reiškia daikto savybę. Savo pačia bendriausia kategorine reikšme būdvardis sukuria prielaidą, jog egzistuoja ir tos savybės turėtojas, kažkas, kam ji priklauso. Vadinasi, savo ontologine prigimtimi būdvardis yra predikatinis žodis, būtinai atveriaš laisvą vietą argumentui-požymio savininkui, arba deskriptui. Taigi būdvardžiai yra monovalenčiai žodžiai, t. y. jie turi vieną semantiškai būtiną valentingumą požymio savininkui.

¹ Straipsnyje nagrinėjamas tik gimininių būdvardžio formų valentingumas. Negimininių formų va entinės savybės yra atskiro tyrinėjimo objektas.

Paviršiniame-sintaksiniame lygyje šis semantinis valentingumas turi dvejopą išraišką: a) predikatas-požymis reiškiamas būdvardžiu-pažyminiu, o argumentas-požymio savininkas reiškiamas pažymimuoju žodžiu (Adj N); b) predikatas-požymis reiškiamas būdvardžiu-vardine tarinio dalimi, požymio savininkas – veiksmu (N V_{cop} Adj). Abiem atvejais požymio savininkas reiškiamas pagrindiniu junginio nariu, ir tai atitinka realybę, nes požymiai priskiriami daiktams, o ne atvirksčiai. Taigi būdvardžio būtinasis semantinis valentingumas požymio savininkui paviršiniame lygyje pasireiškia tuo, kad būdvardis funkcionuoja kaip sintaksiškai priklausomas žodis: būdvardis negali būti vartojamas be daiktavardžio, jis įtraukiamas į didesnes sintaksines struktūras tik kaip daiktavardinio junginio narys.

Daugelio būdvardžių būtinasis semantinis valentingumas apsiriboja šituo vienu aktantu – požymio savininku, arba deskriptu, nes dauguma būdvardžių reiškia tokį daikto požymį, kuris yra būdingas pačiam daiktui be jokio ryšio su kitais daiktais. Vadinasi, daugumas būdvardžių yra vienvalenčiai.

3.2. Divalenčiai ir daugiavalenčiai būdvardžiai. Vis dėlto lietuvių kalboje randame nemažą būdvardžių, kuriais reiškiami daikto požymiai faktiškai nusako to daikto santykius su kitais daiktais tam tikroje ekstralingvistinėje situacijoje. Kitaip sakant, tokie būdvardžiai charakterizuoja daiktą pagal jo santykius su kitais tam tikros situacijos dalyviais. Situacijos dalyvių skaičius realiajame pasaulyje atitinka būdvardžio argumentų skaičių ir, vadinasi, nurodo, keliavalentis yra būdvardis. Teisingas šitokių būdvardžių reikšmės apibrėžimas turi nusakyti ir argumentų skaičių, ir jų santykių pobūdį. Pavyzdžiui, būdvardis *būdingas* nusako santykius tarp dviejų argumentų – tam tikro daikto ar reiškinio ir tam tikros jo dalies, savybės ar tiesiog kito daikto ar reiškinio, kuris sudaro charakteringą pirmojo dalyvio ypatybę ir kuris yra būdvardžio *būdingas* požymio savininkas. Semantine prasme būdvardį *būdingas* galima pavadinti būdvardžiu-jungtimi, nes jo pagrindinė semantinė funkcija – žymėti ryšį tarp daikto ir kokio nors jo požymio, savybės ar bruožo. Vadinasi, būdvardis *būdingas* turi du būtinus aktantus, ir todėl jis yra divalentis. Jo reikšmės apibrėžimas aktantų skaičius ir jų santykių pobūdį galėtų atspindėti šitokiu būdu: „sudarantis charakteringą, įprastą, dažniausiai pasitaikantį kieno nors bruožą; sudarantis kieno nors bruožą, išskiriantį daiktą iš kitų ir priklausantį tik tam daiktui“. Apibrėžime pirmasis aktantas – požymio savininkas – nurodomas fraze „sudarantis“=tai, kas sudaro, antrasis aktantas nurodomas žodžiu „kieno nors“.

Bandyamas apibrėžti būdvardžio *būdingas* reikšmę, nenusakant abiejų situacijos dalyvių, yra nesėkmingas. Tai matyti, išanalizavus DLKŽ pateiktą apibrėžimą: „turintis tam tikrų bruožų, išskiriančių žymių“. Šis apibrėžimas klaidina ir neteisingai nusako būdvardžio reikšmę, nes, pavyzdžiui, pagal jį frazė *būdingas tapytojo susikaupimas* reikėtų interpretuoti kaip „susikaupimas, turintis tam tikrų (tapytojo?) bruožų“. Pritaikius apibrėžimą, kuriame nurodomi abu būdvardžio *būdingas* ak-

tantai, pateiktoji frazė aiškina suprantamai ir teisingai: *būdingas tapytojo susikaupimas = susikaupimas būdingas tapytojui = susikaupimas, sudarantis charakteringą, įprastą, dažniausiai pasitaikantį tapytojo bruožą.*

Taigi savo semantinė prigimtimi būdvardis *būdingas* yra divalentis: jis turi du semantiškai būtinus valentingumus, nes žymi santykius tarp dviejų argumentų. Nusakyti šio būdvardžio reikšmę, nenurodant abiejų argumentų, neįmanoma.

Valentiškai charakterizuodami būdvardį, turime atskirai analizuoti visus jo leksinius-semantinius variantus, nes galimi atvejai, kai polisemantinis būdvardis viena reikšme yra vienvalentis, kita – divalentis. Pavyzdžiui, būdvardis *vertas* reikšme „1. vertingas, turintis didelę vertę, brangus, labai geras“ yra vienvalentis, – be savo požymio savininko jis nenurodo jokio kito situacijos dalyvio: *vertas pasiūlymas, vertas daiktas*. Pavartotas kitom dviem reikšmėm – „2. turintis tam tikrą kainą, vertę; 3. nusipelnęs ko nors“, – būdvardis *vertas* yra divalentis, nes jis žymi santykius tarp dviejų argumentų – požymio savininko, t. y. to, kas turi tam tikrą kainą, vertę, kas yra nusipelnęs, ir to, kuo matuojama vertė, arba to, ko daiktas yra nusipelnęs: *penkių šimtų vertas arklys, vertas pasitikėjimo žmogus, vieta verta pamatyti.*

Taigi daikto santykis su kitais daiktais tam tikroje ekstralingvistinėje situacijoje gali būti suvokiamas kaip to daikto požymis ir lietuvių kalboje gali būti reiškiamas būdvardžiu. Šitokių būdvardžių semantika teisingai nusakoma, išanalizavus jų žymimas situacijas ir nurodžius situacijos dalyvių skaičių bei jų santykių pobūdį. Nuo būtinų situacijos dalyvių skaičiaus priklauso būdvardžio semantinis valentingumas.

Lietuvių kalboje yra kelios daugiavalenčių būdvardžių grupės: reliaciniai būdvardžiai, būdvardžiai su priesaga *-inas*, turinio būdvardžiai ir kurie ne kurie būdvardžiai, nesudarantys ryškesnių semantinių grupių – *kaltas, laidus, pralaidus, tikras*.

3.2. Reliaciniai būdvardžiai. Vieną didžiausių daugiavalenčių būdvardžių grupę sudaro būdvardžiai, kuriuos galėtume pavadinti reliaciniais. Svarbiausia šių būdvardžių semantinė funkcija – charakterizuoti daiktą, lyginant jį su kitais daiktais, ir nusakyti, kaip jis santykiauja su tais daiktais, pavyzdžiui, *lygus, tolygus, panašus, skirtingas, paralelus, vienalaikis, proporcingas* ir t. t. Pagrindinė šių būdvardžių sema – santykis. Ryškiausia jų semantikos ypatybė yra ta, kad požymio savininkas gali būti charakterizuojamas kuriuo nors būdvardžiu, lyginant jį ne su bet kuriuo, o tik su tam tikru antruoju situacijos dalyviu. Pakeitus antrąjį situacijos dalyvį kitu, klausimas, ar požymio savininkas begalės būti charakterizuojamas tuo pačiu būdvardžiu, lieka atviras, – tai priklausys nuo jo santykių su naujuoju situacijos dalyviu. Pavyzdžiui, situacijoje, kurią galima aprašyti junginiu *vaikas panašus į tėvą*, pakeitus antrąjį dalyvį, tėvą, kitu asmeniu, sakykime seneliu, požy-

mio *panašus* taikymas vaikui priklausys nuo jo santykių, t. y. panašumo, su seneliu.

Reliaciniai būdvardžiai paprastai nusako santykius tarp dviejų situacijos dalyvių. Jei dalyvių ekstralingvistinėje situacijoje daugiau negu du, jie vis tiek skiriami į dvi grupes. Todėl reliaciniai būdvardžiai paprastai būna divalentiški.

Reliaciniais būdvardžiais nusakomi santykiai būna dvejetainiai. Pagal tai skiriamos dvi reliacinių būdvardžių grupės.

1. Pirmosios grupės būdvardžiais žymimoje situacijoje abu nariai yra lygiateisiai, t. y. būdvardžiu nusakomi santykiai vienodai charakterizuoja juos abu. Tačiau šių būdvardžių semantinio valentingumo kalbinė raiška leidžia vaizduoti santykius tarp situacijos dalyvių trejopai:

a) kaip abipusių lygiateisių narių santykius: *lygūs kampai, panašūs trikampiai, skirtingi požiūriai*;

b) kaip priklausomus santykius tarp narių, iš kurių pirmasis lyginamas pagal antrąjį: *kampas A lygus kampui B; trikampis ABC panašus į trikampį DEF; Jono požiūris skirtingas nuo Petro požiūrio*;

c) kaip priklausomus santykius tarp narių, iš kurių, atvirkščiai, antrasis lyginamas pagal pirmąjį: *kampas B lygus kampui A, trikampis DEF panašus į trikampį ABC, Petro požiūris skirtingas nuo Jono požiūrio*.

Pagal aktantų semantinius santykius šie būdvardžiai toliau gali būti skirstomi į kelis pogrupius. Būdvardžiai, nusakantys:

a) panašumo santykius: *panašus, analogiškas, artimas, giminingas, gimi-niškas*;

b) lygybės santykius: *lygus, adekvatus, bendramatis, ekvivalentiškas, identiškas, lygiareikšmis, lygiavertis, tapatus, tolygus, vienodas*;

c) skirtumo santykius: *skirtingas, priešingas, priešiškas, prieštaringas*;

d) erdvinius santykius: *artimas, gretimas, kaimyninis, lygiagretis (-us), lygiatisis, paralelus, priešpriešinis, statmenas, tolimas*;

e) proporcingumo santykius: *proporcingas, atvirkštinis, išvirkštinis, si-metriškas*;

f) laiko santykius: *vienalaikis*.

2. Antrosios grupės būdvardžiais nusakomi santykiai nevienodai charakterizuoja abu situacijos dalyvius. Tie santykiai yra vienpusiški – jie orientuojami iš pirmojo nario į antrąjį, bet ne atvirkščiai: *X pavaldus Y-ui, X būdingas Y-ui, X vertas Y-o*. Neiškreipiant minties, tuo pačiu būdvardžiu negalima apibūdinti įvairios krypties santykių tarp tų pačių narių. Pagal aktantų semantinius santykius šios grupės būdvardžiai taip pat sudaro kelis pogrupius:

a) būdvardžiai, nusakantys subordinacinius santykius: *atsakingas, at-skaitingas, ištikimas, lojalus, pavaldus, priklausomas, skolingas, dėkingas*;

b) būdvardžiai, nusakantys nevienalaikius santykius: *pirmesnis, ankstesnis, paskesnis, vėlesnis*. Nors šie būdvardžiai ir turi aukštesniojo laipsnio formą, žodynai pagrįstai jas laiko atskirais žodžiais, o ne atitinkamų nelyginamojo laipsnio būdvardžių – *ankstus, vėlus* – morfologinėmis formomis. Tai yra leksikalizuotos aukštesniojo laipsnio būdvardžio formos: jų semantinės koreliacijos su nelyginamojo laipsnio formomis skiriasi nuo įprastų nelyginamojo ir aukštesniojo laipsnio formų koreliacijų;

c) būdvardžiai, nusakantys daikto ir jo požymio santykius: *būdingas, charakteringas*;

d) būdvardžiai, nusakantys vertės ir jos mato santykius: *vertas*.

DLKŽ rasta apie 50 būdvardžių, kuriuos galima vadinti reliaciniais. Jų pagrindinė semantinė funkcija – nusakyti daikto santykį su kitu daiktu, jie turi du būtinus semantinius valentingumus (retais atvejais tris: *dėkingas kam už ką, skolingas kam ką*), todėl semantiškai yra divalenciniai (ar trivalenciniai).

3.2.2. Priesagos -inas veiksmazodiniai būdvardžiai. Šiai divalencijų būdvardžių grupei priklauso būdvardžiai, sudaryti iš kauzatyvinių slinkties veiksmazodžių: *nešinas, geninas, varinas, vežinas, vedinas, velkinas* ir kt. Šie būdvardžiai išlaiko šakninio veiksmazodžio valentines savybes: kaip ir veiksmazodžiai, jie žymi situaciją, kurioje dalyvauja du nariai – agentas ir objektas, į kurį nukreiptas veiksmas. Todėl jie turi du būtinus valentingumus ir yra divalenciniai.

3.2.3. Turinio būdvardžiai. Šiai divalencijų būdvardžių grupei priklauso *gausus, gausingas, pilnas, pilnutėlis, pilnutėlaitis, kupinas, sklidinąs, apstus, turtinąs, tirštas, sotus*. Pačia bendriausia prasme jie žymi, kad daiktas (požymio savininkas) kažką savyje turi. Priklausomai nuo požymio savininko ir jo turinio (to, ką jis savyje turi) ypatybių galima skirti kelis turinio būdvardžių semantinius pogrupius.

1. Būdvardžiai *gausus, gausingas, pilnas, pilnutėlis, pilnutėlaitis, apstus, turtinąs, tirštas*. Jų reikšmę galima nusakyti taip: „daug ko nors savyje turintis“. Pavyzdžiui: *Pilnas kelias žmonių. Turtinąs vitaminų maistas. Viduržemio jūra gili, bet vanduo joje šiltas ir todėl gausingesnis žuvų (LKŽ). Dvejetas arklių nešės ir traukė šikšnę ir geležies turtinąg brikelę (Vaižg.)*

2. Būdvardžiai *turtinąs, sotus* reikšmę „daug ko nors turintis“: *Ar nesi turtinąs šieno? Esu turtinąg adatų. Mes šiomet ganyklos sotūs.*

3. Būdvardžiai *pilnas, kupinas, sklidinąs* reikšmę „turintis kokią nors ryškia, intensyvią savybę“. Šią reikšmę nurodytieji būdvardžiai turi tada, kai antrasis aktantas išreikštas abstrakčiu daiktavardžiu. Pavyzdžiui: *Kol jos griuvėsiai teskleidė liūdesio kupiną romantiką, lankymas buvo gana ribotas* (Lit. ir menas). *Gana įdomiai į pirmą planą ekrane iškyla kelnerio Magerio paveikslas ir jau piktokos ironijos sklidina plebėjiško intereso išmėybėms linija* (Lit. ir menas). *Oras buvo pilnas įkyraus erzinančio liūdesio* (Lankauskas).

4. Būdvardis *laisvas* reiškė „neturintis ko nors, kas varžo, įpareigoja, ap-sunkina“: *Nikodemas, kol sulaukė pilnų metų, buvo laisvas nuo visokių rūpesčių* (Lz. P.). *Mes esame laisvi nuo neišgydomų kapitalizmo ligų* (LKŽ).

Taigi semantikos lygyje visi turinio būdvardžiai yra dvivalenčiai, nes jie rodo santykį tarp dviejų argumentų – požymio savininko ir to, ką jis turi (ar neturi). Jų reikšmės apibrėžimas, nenurodant abiejų argumentų, yra neįmanomas.

3.2.4. Lietuvių kalboje yra dar keletas dvivalenčių būdvardžių, kurie nesudaro ryškesnių semantinių grupių, ir todėl kiekvieną jų reikia aptarti atskirai.

Kaltas. Šio būdvardžio pagrindinei reikšmei apibrėžti reikalingos dvi sąvokos: tam tikra nepageidautina situacija (pirmasis aktantas) ir žmogus (antrasis aktantas-požymio savininkas), dėl kurio veiksmy susiklostė nepageidautina situacija. Taigi būdvardis *kaltas* savo pagrindine reikšme yra dvivalentis, jo reikšmės apibrėžimą galima formuluoti taip: „padaręs ką nors bloga, kokią nors klaidą ar nusižengimą, dėl ko yra susidariusi nepageidautina situacija“.

Laidus, pralaidus. Šie būdvardžiai yra dvivalenčiai, nes žymi situaciją, kurioje dalyvauja du nariai: požymio savininkas – kas gerai praleidžia ir tai, ką požymio savininkas gerai praleidžia.

Tikras. Viena savo reikšmių šis būdvardis nurodo, koks yra subjekto požiūris į kokio nors fakto tiesą: *Nesu tikras, kad tai pats geriausias rašymo būdas, bet geresnio man taip ir nepavyko surasti* (Baltušis). Šia reikšme būdvardis *tikras* žymi situaciją, kurioje dalyvauja du nariai – subjektas-požymio savininkas, kurio požiūrį išreiškia būdvardis, ir faktas, kurio atitikimą tiesai vertina subjektas. Abu nariai būtini būdvardžio reikšmės apibrėžimui: „laikas ką nors tiesa, neabejojąs kieno nors tiesa, įsitikinęs ko nors tiesa“. Taigi būdvardis *tikras* šia reikšme yra dvivalentis.

3.2.5. **Konversinės dvivalenčių būdvardžių reikšmės.** Valentinių savybių nagrinėjimas semantikos lygiu leidžia atskleisti tam tikrus žodžių semantinius santykius, kuriuos Dž. Lajonzas [Lyons, 1963; 1968, p. 467] vadina konversiniais. Semantiniai konversyvai – tai žodžiai, žymintys tą pačią situaciją, t. y. tokius pat santykius tarp tų pačių narių, kurie turi tokias pat semantines funkcijas, tik yra jomis susikeitę. Semantiniai konversyvai sudaro poras, pavyzdžiui, prielinksniai *po – ant*: *knyga yra ant sąsiuvinio – sąsiuvinis yra po knyga*; veiksmažodžiai *pirkti – parduoti*: *A parduoda ką nors B – B perka ką nors iš A*.

Semantinių konversyvų esama ir tarp lietuvių kalbos būdvardžių. Tiksliau sakant, lietuvių kalboje esama polisemantinių būdvardžių, kurių reikšmės yra konversinės. Pavyzdžiui, būdvardis *reikalingas* nusako santykį tarp dviejų narių: to, kuris negali be ko nors išsiversti, ir to, be ko kas nors negali išsiversti. Šie nariai gali susikeisti semantinėmis funkcijomis. Vienu atveju narys, kuris negali be ko nors išsiversti, yra reiškiamas kaip požymio savininkas: *vaikas reikalingas priežiūros*. Kitu atveju požymio savininkas yra antrasis narys – tai, be ko kas nors negali

išsiversti: *priežiūra reikalinga vaikui*. Situacijos narių atvirkštinės semantinės funkcijos yra pagrindas, pagal kurį lietuvių kalbos žodynai skiria dvi būdvardžio *reikalingas* reikšmes.

Konversinės žodžių reikšmės įrodo tą faktą, kad predikatinio žodžio semantiškai svarbu ne tik aktantų skaičius ir jų semantika, bet taip pat ir jų santykis su predikatu – jų semantinės funkcijos. Būdvardžio semantikai ypač svarbu, kuris iš aktantų suvokiamas ir reiškiamas kaip požymio savininkas ir kuris yra komplementinis (papildantysis) narys. Nuosekliai laikantis šio požiūrio, reikėtų skirti ir, pavyzdžiui, dvi būdvardžio *abejingas* reikšmes: 1. kuris į ką nors šaltai, nesuinteresuotai žiūri: *Tam (man, vyno taurelei) jis ne visai abejingas* (J. Jabl.). 2. tai, į ką kas nors šaltai, nesuinteresuotai žiūri: *Visi tie dalykai negali būti jam abejingi* (J. Jabl.)

4. Potencinis būdvardžių valentingumas

Pačia bendriausia prasme potencinis žodžių valentingumas apibrėžiamas kaip „labai tikėtinas, bet ne visiškai būtinas“ [Апресян, 1974, c. 125]. Konkrečios medžiagos analizė leidžia daryti išvadą, kad apie būdvardžių potencinį valentingumą galima kalbėti tuomet, kai vienas būdvardžiu žymimos situacijos narys turi apibendrintą reikšmę, bet gali būti lengvai sukonkretinamas. Tai galima iliustruoti būdvardžio *reikalingas* valentinėmis savybėmis. Pirmosios reikšmės (žr. aukščiau) apibrėžimui abu situacijos nariai būtini, visada konkrečiai nurodomi: *vaikas reikalingas priežiūros*. Antrosios reikšmės atveju narys, kuriam kas nors reikalinga, gali turėti labai apibendrintą, beasmenę reikšmę, jis tarsi ištirpsta savo universalume: *Ar šiuolaikinė prancūzų armija gali apginti šalį? Ar apskritai reikalinga armija?* (Pergalė).

Semantine prasme apibendrintos reikšmės narys yra nesvarbus: būdvardžio reikšmės interpretacija gali apsieiti ir be jo. Pavyzdžiui, būdvardžio *abejingas* reikšmė DLKŽ apibrėžiama kaip „nesuinteresuotas, šaltas“. Tačiau kartais apibendrintos reikšmės narys būdvardžio reikšmės apibrėžime reiškiamas tokiais žodžiais kaip *visi, viskas, visoks* ir pan. LKŽ tą pačią būdvardžio *abejingas* reikšmę apibrėžia taip: „kuris į viską lygiai žiūri“. Abu apibrėžimai tinka būdvardžio *abejingas* reikšmės paaiškinimui tokiuose pavyzdžiuose kaip: *Iš tikrųjų, gal sniego žmogus išnyko, ir mes, pavėlavę ieškotojai, galime graužtis, kam buvome tokie nerangūs, abejingi, kam kartais suabejodavome net patys savimi* (Pergalė).

Nors semantiškai apibendrintos reikšmės narys ir nėra svarbus, tačiau jis lengvai sukonkretinamas ir tuomet įgauna komunikacinę svarbą: *abejingas viskam – abejingas kam nors konkrečiai*. Taigi būdvardžio valentingumą apibendrintos reikšmės nariui, kuris dažnai ir lengvai sukonkretinamas, tikslinga laikyti potenciniu. Potencinio valentingumo skyrimui galima prieštarauti, sakant, kad laisvieji

nariai taip pat gali turėti apibendrintą ir konkrečią reikšmę: *geras visiems – geras kam nors konkrečiai*. Skirtumas tarp laisvųjų ir potencinių narių tas, kad laisvieji nariai niekada jokia forma – nei apibendrinta, nei konkrečia – nėra nusakomi būdvardžio reikšmės apibrėžimuose. Ir antra, būdvardžio valentingumas potenciniam ir laisvajam nariui žymiai skiriasi savo statistine tikimybe.

Potencinį valentingumą antram nariui turi šie lietuvių kalbos būdvardžiai: *abejingas, atidus, atsparus, būtinus, pavojingas, piktas, pilnas, reikalingas* ir kurie ne kurie kiti.

Taigi nagrinėjant lietuvių kalbos būdvardžio valentingumą semantiniu lygiu tikslinga skirti treją jo valentingumą: būtinąjį, nebūtinąjį ir potencinį. Šitoks skirstymas remiasi semantine interpretacija ir priklauso nuo to, ar aktantai yra būtini būdvardžio reikšmės apibrėžimui, ar ne. Būtinąjį valentingumą turintys būdvardžiai žymi daikto savybę pagal jo santykį su kitais daiktais tam tikroje tipinėje ekstralingvistinėje situacijoje. DLKŽ šitokių būdvardžių rasta apie 70. Šiame straipsnyje giliau panagrinėtas būdvardžių būtinasis valentingumas. Nebūtinųjų būdvardžio aktantų semantika sudarytų atskiros straipsnio temą. Be to, pasirinkus valentinę analizę išeitis tašku semantiką, tolesnis uždavinys būtų išnagrinėti būdvardžio būtinąjį semantinio valentingumo raiškos būdus.

SEMANTIC VALENCY OF LITHUANIAN ADJECTIVES

Summary

The author proceeds from the assumption that valency is to be studied at two levels, at least: the semantic level and the surface (syntactic) level. Analysis of valency at the semantic level is based on predication analysis and here three types of valency are distinguished: obligatory, non-obligatory and potential. Obligatory semantic valency is relatable to the number of participants in the situation, denoted by the predicator, which is obligatory and sufficient for the definition of the lexical meaning of the predicator. Non-obligatory valency is relatable to the number of circumstantial participants which are optional and non-obligatory for the definition of the meaning of the predicator. Potential valency reflects the fact that the number of obligatory participants in the intrinsic valency-set of certain predicators can fluctuate within the established limits.

The majority of Lithuanian adjectives are intrinsically one-place predicators taking the possessor of the specified quality as their sole argument. There are, however, about 70 adjectives which are two-place predicators since they relate one entity to another. The author offers a semantic description of these adjectives, a further study of which would involve the analysis of the linguistic means used to express their obligatory valency-set at the surface level.

Potential valency of Lithuanian bivalent adjectives is connected with the tendency of certain obligatory participants to acquire a very general meaning so that they cease to play any substantial role in the definition of the meaning of the adjective. However, they are always ready to take on a concrete meaning and thus become once again full-fledged intrinsic participants of the situation denoted by the adjective.

LITERATŪRA

Fillmore, 1968 – Fillmore Ch. J. The Case for Case. – In: *Universals in Linguistic Theory*/Ed. by E. Bach and R. T. Harms. N. Y.– Chicago, 1968, p. 1–88.

Lyons, 1963 – Lyons J. *Structural Semantics: An Analysis of Part of the Vocabulary of Plato*. – Oxford, 1963.

Lyons, 1968 – Lyons J. *Introduction to Theoretical Linguistics*. – Cambridge, 1968.

Tesnière, 1934 – Tesnière L. *Comment construire une syntaxe*. – In: *Bulletin de la Faculte des lettres a Strasbourg*, 1953.

Tesnière, 1953 – Tesnière L. *Esquisse d'une syntaxe structurale*. – Paris, 1953.

Tesnière, 1959 – Tesnière L. *Elements de syntaxe structurale*. – Paris, 1959.

Апресян, 1974 – Апресян Ю. Д. *Лексическая семантика*. – М., 1974.

Богданов, 1977 – Богданов В. В. *Семантико-синтаксическая организация предложения*: Автореф. докт. дис. – Л., 1977.

Кацнельсон, 1948 – Кацнельсон С. Д. *О грамматической категории*. – Вестн. ЛГУ, 1948, № 2, с. 114–134.

Степанова, Гельбиг, 1978 – Степанова М. Д., Гельбиг Г. *Части речи и проблема валентности в современном немецком языке*. – М., 1978.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas

Anglų filologijos katedra

Įteikta

1980 m. lapkričio mėn.